

Túl a Balkánon?

Délkelet-Európa története új megközelítésben

Sabine Rutar (ed.): *Beyond the Balkans. Towards an Inclusive History of Southeastern Europe.* Lit Verlag, Zürich–Berlin, 2014. 499 oldal

„Délkelet-Európa modern kori történelmének tanulmányozása a valóságban aligha lehetséges anélkül, hogy ne utalnánk Franciaországra, Nagy-Britanniára, Németországra vagy éppen Olaszországra. A nyugat-európai társadalmakat mégis anélkül tanulmányozzuk, hogy figyelembe vennénk Lengyelországot, Szerbiát, Bulgáriát vagy éppen Görögországot” – hívja fel joggal a figyelmet Sabine Rutar a 2014-ben a bécsi székhelyű *Lit Verlag* gondozásában, *Beyond the Balkans* címmel a *Studies on South East Europe* sorozatban megjelent tanulmánykötet bevezetőjében. (19. old.) Az interdiszciplinaritás és a különböző szakterületek közti tudományos párbeszéd jegyében széles megközelítési spektrummal (történelem, történeti és kulturális antropológia, szociológia, néprajz) rendelkező sorozatot Karl Kaser történész, a grazi Karl-Franzens Universität Délkelet-Európa Története és Antropológiája Tanszék (SOEGA/SEEHA) professzora és az egyetem nagy presztízzsel bíró *Zentrum für Südosteuropastudien* kutatóközpontjának vezető kutatója jegyzi. A 2004-ben elindított sorozatban eddig 13 kötet jelent meg, és további 3 kötet áll megjelenés előtt. A jelen tanulmánykötet szerkesztője, Sabine Rutar a délkelet-európai történeti kutatásokban nemzetközi mércével is magasan jegyzett regensburgi *Institut für Ost- und Südosteuropaforschung* (IOS) tudományos munkatársa, a *Südosteuropa* szakfolyóirat frissen kinevezett főszerkesztője, aki nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy tizennyolc, témájában és érvrendszerében első ránézésre egymás-

tól nagyon távol állónak tűnő tanulmányt foglaljon kerek egységbe.

A távolság azonban csak látszólagos, a kötetben közölt írások mindegyikét áthatja a dialóguskeresés, a problémafelvetés igénye, a lehetséges új kutatási irányok kijelölése. További közös vonás, hogy a szerzők, akik között fiatal kutatókat (Augusta Dimou, Borut Klavžan) és tudományos munkásságukkal már korábban nevet szerzett professzorokat (Katrin Boeckh, John Breuilly) egyaránt találunk, célkitűzésüknek tekintik, hogy „Délkelet-Európa olyan szerves *[entangled]*, transzlokális és régiók közötti megközelítését adják, amely Európát és a tágabb értelemben vett világot is magában foglalja.” (23. old.) E célkitűzésre már a kötet alcíme (*Towards an Inclusive History of Southeastern Europe*) is egyértelmű utalást tesz. Habár a borítón a Balkán és Délkelet-Európa egymás szinonimájaként és nagy kezdőbetűkkel szerepel, Rutar világosan érzékelteti a két fogalom közti jelentés- és megközelítésbeli eltéréseket. Sőt, utalva a térbeli és időbeli határok elmosódására, egyben a rugalmasságot, a dinamikát és a temporalitást hangsúlyozva, a szerzők tudatosan a kis kezdőbetűket használják (*southeastern Europe, südöstliches Europa*), amit magyarul talán a „délkeleties Európa” nem létező fogalmával írhatnánk le.

A félsziget történelme és a balkáni nacionalizmus(ok) vizsgálata, valamint tágabb, európai és globális perspektívába helyezése a három arányos fejezetben mikro-, mezo- és meta(makro)szinten egyaránt megtörténik. A fenti témák körbejárására az első fejezet nyolc tanulmányában (*Space and Temporality, Entanglement and Transfer*) a tér és idő szempontrendszerai alapján kerül sor. Önmagában is vitaindítónak tekinthetjük John Breuilly írását (*Nationalism and*

the Balkans: A Global Perspective), amelyben a London School of Economics professzora globális alternatívát kínál a *nemzeti és pán-* jelzővel ellátott nacionalizmusok (pán-szláv, pánarab vagy ilyen értelemben [1861 előtt] pánolasz és [1871-ig] pángermán) helyett. Tanulmányában öt szakaszt különít el: (1) brit–francia konfliktus kora (1970–1815); (2) a brit hegemonia kora; (3) a brit hegemoniát érő kihívások (1890–1930); (4) az európai globális hegemonia csúcsa és bukása (1930–1990) és (5) a hidegháborút követő szakasz. Breuilly a negyedik szakaszt egyébként a „Balkán” halálaként is értelmezi. Mindezt azzal indokolja, hogy Jugoszlávia felbomlásával a fogalom elszakadt az addigi földrajzi határoktól, és az egykori jugoszláv tagállamokra korlátozódott; az európai uniós terminológiában használt „Nyugat-Balkán” kifejezés pedig az uniós tagság elnyerésével folyamatosan szűkül. Mint ismeretes, a hidegháború idején a Balkán mint fogalom kikopni látszott a tudományos diskurzusból (helyét Kelet-Európa vette át), a Jugoszlávia felbomlását övező délszláv-háborúkat pedig a nyugati publicisztika és történetírás előszeretettel „Balkán-háborúk”-ként tárgyalta, ezáltal a jugoszláv utódállamokra redukálva a félsziget fogalmát. Hozzátehetjük ehhez, hogy a „szétaprózódás”, a kisállamiság metaforájaként már a 20. század első évtizedeiben is használt „balkanizálódás” fogalma (legalábbis az angolszász publicisztikában) önálló életre is látszik kelni, jelentése kitér, és mind földrajzi, mind tartalmi értelemben messze elszakad a félszigettől. A londoni *The Economist* hetilap például legutóbb a globális pénzügyi rendszer visszasságára és a kenyai terrorista merényletekre utalva használta a „Balkán” és a „balkanizálódás” analógiáját.¹

John Breuilly térbeli vizsgálódásaihoz Diana Mishkova bolgár történész az idő ko-

ordinátáját rendeli hozzá (*On the Space-Time Constitution of Southeastern Europe*), és arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy a Balkán (vagy bármely más térség) történelmét lehetetlen kizárólag nemzeti történeti keretek között vizsgálni; ehelyett regionális (*mezo*) és egyetemes (*meta*) megközelítést tart kívánatosnak. Historiográfiai áttekintésében arra is rámutat, hogy hasonló kísérletekre már a két világháború közötti időszakban is történtek kísérletek: Nicolae Iorga román történész az 1920–1930-as években született munkáiban a nemzeti és a regionális kánonok összeegyeztethetőségével próbálkozott. A folyamatosságot, az egyes társadalmak belső dinamikáját és az Oszmán Birodalom–balkáni nemzetállamok kölcsönös egymásra hatását hangsúlyozva közelít a balkáni népek függetlenné válási folyamatához Vangelis Kechriotis isztambuli történész. Tanulmányában (*Requiem for the Empire: „Elective Affinities” Between the Balkan States and the Ottoman Empire in the Long 19th Century*) azt vizsgálja, miként hatott a nemzetek feletti, multietnikus birodalmi keret a nemzeti ideológiákra és mozgalmakra, illetve milyen hatást gyakoroltak ezen mozgalmak a birodalom reformjára.

A hiányával van jelen a Balkán Guido Franzinetti és Helke Stadtland írásaiban. Franzinetti tanulmányában (*Irish and Eastern European Question*) rámutat, mennyire nincs jelen az összehasonlító vizsgálódásokban a balkáni–ír párhuzam, miközben az ír történelemre a cseh, lengyel, finn vagy éppen ukrán, komparatiztikai megközelítéseket alkalmazó munkák rendre utalnak. A Balkán vonatkozásában azonban még a Jugoszlávia felbomlását övező polgárháborús konfliktusról szóló elemzésekben sem jelenik meg Írország. Stadtland a nemzet és vallás kapcsolatában (szakralizált nemzet és szekularizált vallás) észak- és nyugat-európai példák alapján fogalmaz meg olyan új, lehetséges vizsgálati módszereket, kutatási irányokat, amelyek a délkelet-európai vallás- és egyháztörténeti vizsgálódásokban is

¹ *Balkanised banking. The great unravelling.* The Economist, 20 April 2013.; *Kenya. A different country.* Uo., 28 September 2013.

érdeklődésre tarthatnak számot (*Sakralisierte Nation und säkularisierte Religion: Beispiele aus dem Westen und Norden Europas*).

Egészen konkrét vallás- és egyháztörténeti felvetéseket fogalmaz meg tanulmányában Katrin Boeckh (*Perspektiven einer Religions- und Kirchengeschichte des südöstlichen Europas: Netze über Raum und Zeit*). Az IOS és a müncheni Ludwig-Maximilian Universität kutatója úgy véli, Kelet-Európa napjainkban is *kivételként* van jelen a történeti diskurzusban. Mivel a releváns egyháztörténeti vizsgálódások mind a mai napig nemzeti, nemzetegyházi keretek között folynak, a régiót átfogó, modern szemléletű egyháztörténeti munka megírása még várat magára. Kutatási témalehetőségekben pedig (mikro-, mezo- és makroszinten) egyáltalán nincs hiány, véli a szerző.

Hasonlóan kevésbé kutatott társadalom- és gazdaságtörténeti témának számít a délkelet-európai szövetkezetek, szövetkezeti mozgalmak története is, hívja fel a figyelmet Augusta Dimou (*Towards a Social and Cultural History of Cooperative Associations in Interwar Bulgaria*). A két világháború között legerősebb, bolgár szövetkezeti mozgalmat transznacionális transzferfolyamatok eredményének látja, amely sok esetben a számos modell, eltérő tapasztalat egyfajta *eklektikus amalgámjaként* manifesztálódott. (128. old.) A szerző az eltérő szinteken folytatott vizsgálódások és a komparatív megközelítések mellett a fogyasztástörténeti, a civil társadalommal kapcsolatos normatív kutatásokat, valamint az egyén és környezetének egymásra hatását elemző vizsgálódásokat is ígéretesnek véli.

Elgondolkodtató kérdéseket vet fel Wim van Meurs holland történész is, aki a két világháború közti időszakban vizsgálja a parlamenti demokrácia és az általános választójog viszonyát. Tanulmányában nem véletlenül szerepel zárójelben Délkelet-Európa (*The Burden of Universal Suffrage and Parliamentary Democracy in [Southeastern] Europe*), hiszen nem kizárólagosan er-

re a régióra jellemző jelenséggel állunk szemben. A választáson győztes pártot abszolút parlamenti többséghez juttató 1923-as olasz választási törvényt (*Legge Acerbo*) a korabeli bolgár és román párhuzamokkal veti össze. Írásában rámutat arra, hogy a balkáni változatok időben megelőzték az olasz variánst; mind társadalmi, politikai előzményüket, mind következményeiket tekintve a három minta mindegyike sajátos jegyeket hordoz. A recenzens úgy véli, érdemes lett volna Jugoszláviát is bevonni a vizsgálódások körébe. Mint ismeretes, az 1931-es oktrojált alkotmány alapján a választásokon győztes párt automatikusan a mandátumok kétharmadához jutott; abszolút győzelem esetén a maradék képviselői helyekből is arányosan részesedett.² A magyarországi olvasót minden bizonnyal van Meurs azon problémafelvetése is elgondolkodtatja, hogy a fenti törvényeket a demokráciával erkölcsileg ellentétes alternatívaként vagy a demokrácia egy stabil kormányzási helyzetet teremtő, alternatív formájaként kell-e tekintenünk. Van Meurs az utóbbi mellett érvel. (167. old.)

A kötet második nagy fejezetében a tér és az idő koordinátáiról a történelmi ágensre helyeződik át a hangsúly (*Approaching Agency*). Y. Hakan Erdem a 19. századi török haderőreform (*Turks as Soldiers in Mahmut II's Army: Turning the Evlad-ı Fatihan into Regulars in the Ottoman Balkans*), Stefano Petrunaro az 1897-es horvát-szlavón tiltakozó megmozdulásokat helyezi tágabb történeti kontextusba (*Fire and Honour: On the Comparability of Popular Protests in the late 19th Century Croatia-Slavonia*). A századforduló korával foglalkozik Borut Klabjan szlovén történész is. Írásában (*Puzzling [Out] Citizenship and Nationality: Czechs in Trieste before and after the First World War*) egy etnikailag sokszínű város, Trieszt (egyben a Monarchia legnagyobb kikötője és negyedik legné-

² Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Budapest, 1999. 60.

pesebb települése) cseh lakosainak története elevenedik meg. Mikrotörténeti kutatásainak eredményeként a nemzetállami elköteleződés, a nemzetek feletti identitás és a birodalmi hűség problémaköréhez is új szempontokat nyújt. Habár nem voltak aktív részesei a korabeli olasz–szlovén nemzeti küzdelmeknek, a városban működő cseh kulturális és gazdasági egyesületek modellként szolgáltak a szlovén értelmiség és politikai elit számára, és mintává váltak a szlovén gazdasági modernizáció és nemzetépítés során. Mindeközben az olasz–szlovén konfrontáció a cseh–szlovén kapcsolatokra is hatást gyakorolt.

Mikrotörténeti vizsgálódásokból von le tágabb regionális következtetéseket Sabine Rutar is (*Towards a Southeast European History of Labour: Examples from Yugoslavia*). A bori rézbánya és a trobovljei szénmezők munkásainak történetét kutatva egyrészt érzékelteti a Jugoszláviára mindig is jellemző észak–déli gazdasági és társadalmi fejlettségben megnyilvánuló diszkrpanciát, másrészt megkísérli a délkelet-európai gazdasági folyamatok összehasonlító vizsgálatát, annak szélesebb, európai és globális kontextusba helyezését. Rutar helyesen hívja fel arra is az olvasó figyelmét, hogy miközben a munkával kapcsolatos társadalomtörténeti kutatások reneszánszukat élik, Marie-Janine Calic úttörő monográfiáját nem követték újabb jugoszláv gazdaságtörténeti szintézisek.³

³ Erre vonatkozólag lásd: Calic, Marie-Janine: *Socialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung*. München, 1994. Az alapmunka szerb fordítására kerek tíz évet kellett várni: Čalić, Mari-Žanin: *Socijalna istorija Srbije 1815–1941. Usporeni napredak u industrijalizaciji*. Beograd, 2004. Rutar fenti megállapítását regionális vonatkozásban is helytállónak tekinthetjük: máig a John Lampe és Marvin R. Jackson szerkesztésében megjelent összefoglaló gazdaságtörténet a legtöbbet hivatkozott szakmonográfia. Lampe, John R.–Jackson, Marvin R. (eds.): *Balkan Economic History 1550–1950. From Imperial Border-*

A második világháború alatti katolikus ellenállás és kollaboráció a tárgya Vesna Drapac tanulmányának (*Catholic Resistance and Collaboration in the Second World War: From Master Narrative to Practical Application*). Az ausztrál történész a kérdéskör zömmel kizárólagos, nemzeti narratív megközelítése helyett összehasonlító és nemzetek feletti perspektívát sürget. Jelen tanulmányában a horvát és a francia katolikus egyház többrétegű összehasonlító vizsgálatát végzi el, melynek során nemcsak a főpapok cselekedeteire, hanem a hívők tömegeinek gondolatvilágára, a hit megélésének mélységére, az ellenállás(ok) fajtáira és a nonkonformizmus tágabb kérdéskörére is kitér.

Szintén öt tanulmányt olvashatunk a kötet harmadik fejezetében (*Creating Meaning*), elsősorban a jelentés megkonstruálásának és artikulálódásának folyamatáról. Stefan Rohdewald svájci történészprofesszor tanulmányában (*Nationale Identitäten durch Kyrill und Method: Diskurse, Praktiken und Akteure ihrer Verehrung unter den Südslawen bis 1945*) arra keresi a választ, hogy milyen hatást gyakorolt Cirill és Metód kultusza a balkáni népek kollektív emlékezetére és nemzeti identitására. Elismeri, hogy mítoszképző erejük révén döntő mozgósító szerepet játszottak a balkáni népek nemzetépítése során, de úgy véli, az egyes nacionalizmusok nem a szentekről már korábban meglévő képet élesztették újjá, hanem időről időre újratereztették alakjukat.

A jelentés fogalma mellett bizonyos értelemben a válságkezelés is közös kapcsolódási pont Amaia Lamikiz Jauregiondo, Falk Pingel és Vanni D'Alessio tanulmányai kö-

lands to Developing Nations. Bloomington, 1982. A félsziget modern kori gazdaság- és társadalomtörténetének legfrissebb, nemzetközi érdeklődésre számot tartó monografikus feldolgozása: Demeter Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom I. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. Budapest, 2014.

zött, azokat külön alfejezetnek is tekinthetjük. Habár Franzinetti és Stadland írásához hasonlóan Lamikiz Jauregiondo sem a félsziget történelmét kutatja (*Maintaining Alternative Memories under an Authoritarian Regime: Basque Cultural Associations in the 1960s and Early 1970s*), a baszk kulturális közösségek vizsgálata balkáni relációban is értékes új szempontokkal szolgálhat. Az autoriter rendszerekben ugyanis az egyén a magánéletbe („a csend forradalma”) és a kulturális szférába vonul vissza, nonkonform nézeteit, alternatív attitűdjeit itt fejt ki. Az egyes közösségek azonban még ekkor sem tekinthetők homogénnek; a csoportidentitás kialakulását elősegítő szimbólumok idővel maguk is megváltoznak, a változó körülményekhez alkalmazkodva más jelentéseket, jelentésárnyalatokat vesznek fel. Pingel jelenkor-történészként, tankönyv- és tantervszakértőként, valamint az EBESZ megfigyelőjeként a helyszínen személyesen tapasztalt benyomásainak segítségével napjaink bosznia-hercegovinai tanterveit elemzi (*Begegnungen mit einem Kulturkampf. Notizen zur internationalen Bildungsintervention in Bosnien und Herzegowina*). A reformtörekvéseken, az azokat övező kudarcokon, a szerb, a horvát és a bosnyák kizárólagos tantervek meghaladását célzó kísérleteken keresztül szemléletesen érzékelteti az együttélés–egymás mellett élés problémáját. Mindeközben helyesen mutat rá, hogy az oktatás fontos legitimációs eszköz, de nem mulasztja el, hogy ne érzékeltesse a multikulturalizmust hangsúlyozó tankönyvekkel kapcsolatos dilemmákat sem. A közelmúlt a tárgya Vanni D’Alessio írásának is, aki egy etnikai értelemben megosztott, az egymással rivalizáló szerb, horvát és bosnyák nacionalizmusok metszéspontjába került város, Mostar példáján keresztül, mikroszinten vizsgálja a nacionalizmus erejét, ellentmondásosságát és ennek következményeit (*Divided and Contested Cities in Modern European History. The Example of Mostar, Bosnia-Herzegovina*). Az 1992–1995 között zajló pol-

gárháború nyomán az addigi multikulturális közösséget az etnovallási törésvonalak menti szegregáció felerősödése és a térbeli elkülönülés jellemzi, különösen a városba menekülteként érkezettek és a fiatalabb generáció körében. E folyamatok révén a város tehát Belfasttal, Nicosiával és Jeruzsálemmel állítható párhuzamba.

A recenzens érdeklődését különösen felkeltette Stefan Ihrig történészprofesszor írása, aki a német szélsőjobb eszmei gyökereit vizsgálva az atatürki Törökországra irányítja a figyelmet („*Why Them and Not Us?*” *The Kreuzzeitung, the German Far Right, and the Turkish War of Independence, 1919–1923*). Az első világháborút lezáró versailles-i rendezéssel sikeresen szembeszálló Törökországra ugyanis mind a német revizionisták, mind a jobb- és a szélsőjobboldal érdeklődve figyelt. Ihrig a weimari Németország értelmiségére nagy hatást gyakorló *Kreuzzeitung* 1920-as évek első felében megjelent cikkein keresztül világítja meg Musztafa Kemál (Atatürk) és Törökország megítélését, a róluk alkotott kép megkonstruálásának folyamatát. Tanulmányában rámutat arra, hogy Törökország egyfajta „párhuzamos Németországot” jelentett, ellenpólust, mintát, ahol a „dolgok úgy mennek, ahogyan annak a németek esetében is történniük kellene”. A lapban megjelent, kizárólag törökbarát írások egyaránt szolgálták az antanthatalmak iránt érzett népharag, a hazai politikusokkal szembeni elégedetlenségből táplálkozó frusztráció levezetését és egy szebb nemzeti jövő álmát. Emellett a Kelet *deorientalizálását* is végrehajtották: Törökország *közelinek, hasonlatosnak és összehasonlíthatónak* tűnt. (383. old.)

Mind Ihrig, mind a kötetben írást közlő további 17 történész munkájában hangsúlyosan szerepel a további kutatási irányok, szempontok, megközelítések kijelölése. A széles spektrumot felölelő társadalom-, gazdaság-, emlékezet-, egyház- és eszmetörténeti tanulmányok, a mikro-, mezo- és makroszintű megközelítések közös vonása

az összehasonlító szemlélet és a dialóguskeresés. Az egyes szerzők nem csupán hangsúlyozzák a kizárólagos nemzeti narratívák meghaladásának szükségességét, a kitekintést, az egyes nemzeti, nemzetállami történelem regionális, európai és globális kontextusba helyezését, hanem írásaikban rendre kísérletet is tesznek ennek megvalósítására. Mindeközben a térség modern kori

történelmével kapcsolatos kutatások hiányosságaira, „adósságaira” is rámutatnak. A kötet ezáltal minden bizonnyal a Balkán-félsziget történelmével foglalkozó, új kutatási lehetőségek iránt nyitott kutatók számára is hasznos olvasnivalót nyújt.

VUKMAN PÉTER